The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

Contemporary Social Issues of Muslim Women and Families from the Imam Musa Sadr's View

Mohammad Sadegh Karbalaeizadeh Estabragh[1], Yahya Bouzarinejad[2] ✉, and Mohsen Sabourian[3]

1. Ph.D. Student in Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.
   Email: m.karbalaeizadeh@ut.ac.ir 0000-0002-7830-830X
2. Corresponding author, Professor, Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: y_bouzarinejad@ut.ac.ir 0000-0002-0931-3690
3. Assistant Professor, Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.
   Email: saboorian@ut.ac.ir 0000-0001-8694-005X

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 13 March 2025
Received in revised form 21 April 2025
Accepted 22 May 2025
Available online 30 May 2025

Keywords:
social issues of women and family,
marriage outside the framework,
polygamy,
gender inequality,
the Imam Musa Sadr's view.

ABSTRACT

Objective: This research aimed to investigate the perspective of Imam Musa Sadr as a Muslim scholar in dealing with social issues in the field of women and family in the modern era, and to analyze his proposed solutions based on an Islamic approach.

Method: This study was conducted using the thematic analysis method and a systematic review of the works of Imam Musa Sadr.

Results: The analysis of Imam Musa Sadr's works revealed three main issues, which are as follows: «marriage outside the framework», «polygamy», and «gender inequality and the denial of women's social status». From his point of view, the causes of the emergence of marriages outside the framework are the rapid changes in modern life, an anti-social attitude towards marriage, and stagnation in understanding religious rulings. His solution is to return to the easy-going and social approach of Islam to marriage and to use jurisprudential dynamics. He does not consider polygamy to be an absolute ruling, but rather considers it conditional on specific social conditions to which it must be subject. In the issue of gender inequality, he considers the oppression and exploitation of women as the cause of their real status being taken away, their lives being ruined, and society being deprived of their capacities.

Conclusions: This research shows that Imam Musa Sadr, with a social perspective and purposes in religious texts, offers Islamic-based solutions for women's issues that emphasize providing conditions for the dignified and chaste presence of women in various social arenas, with an emphasis on positive identity and freedom. The present research is a testament to the efforts of Muslim thinkers to utilize the capacities of the Islamic perspective in response to emerging challenges in the field of women and the family.

Cite this article: Karbalaeizadeh Estabragh, M., Bouzarinejad, Y.,& Sabourian, M. (2025). Contemporary Social Issues of Muslim Women and Families from the Imam Musa Sadr's View. *The Islamic Journal of Women and the Family,* 13(2), 45- 64. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19463.2329

© The Author(s).
Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19463.2329

Introduction

The process of modernization in the last two hundred years has brought about many changes in human culture and social life. However, these issues vary in intensity and degree depending on the culture of the societies (Giddens, 2004). The process of modernization in Islamic societies has also brought about extensive changes in the field of women and the family, following global changes. The most influential and controversial social and theoretical challenges of the last century in this field arose from the feminism movement. Although this movement helped women's activities in social fields, it itself became the source of some other problems by emphasizing social growth and ignoring other dimensions such as the individual and family dimensions of women. The failure of feminist approaches is evidence that this field requires a balanced, systematic approach that encompasses all dimensions of the problem. Therefore, reaching a perspective that stems from divine and innate thinking is essential for developing the status of women in today's world (Farahmand, 2007).

Imam Musa Sadr (1928) is one of the most prominent contemporary Muslim scholars and social reformers who, in addition to his theoretical thinking, has also left valuable experiences in the field of politics and institution-building in dealing with social issues. In the present study, social issues in the field of women and family were examined from an Islamic and Shiite perspective in the context of a Muslim society based on the thought and experience of Imam Musa Sadr, and by analyzing his speeches and writings, the causes, solutions, and consequences of these issues were analyzed.

Method

The main source of data for this research is the collection «Step by Step with the Imam» (Zaher, 2017), which includes daily reports of Imam Musa Sadr's activities, meetings, interviews, messages, speeches, and articles from 1960 to 1978. Thematic analysis was used to analyze the data. This method was chosen due to its flexibility and efficiency in summarizing, categorizing, and reconstructing textual data (Sheikhzadeh and Baniasad, 2020). In the present study, by following an inductive approach and at an explicit semantic level, themes related to each research question were identified and categorized into three categories: cause, solution, and consequence. The analysis process was carried out in six stages, including familiarization with the data, coding, creation of initial themes, review, definition of themes, and presentation of an analytical report.

Results

Through the thematic content of the data set, three social issues emphasized in the works of Imam Musa Sadr in the field of women and family were identified, which are as follows: marriage outside the framework, polygamy, gender inequality, and the denial of women's social status.

1. Marriage outside the framework

Causes: From the Imam Musa Sadr's view, the causes of marriage outside the framework are:

A) Rapid changes and developments in individual and social life that have destroyed the stability and peace that prevailed in past life and have made it more difficult to recognize individuals and find similar people (Zaher, 2017, 2/232; Zaher, 2017, 11/476).

B) Rigidity in religious rulings and an occult view of marriage that exists in Christianity and has affected Muslim societies, while Islam considers marriage a social matter. He warns: «Brothers, reach out to the youth. Now, the rigidity that exists in jurisprudential rulings has caused many Islamic countries to abandon the Islamic personal status law. [...] Isn't Islam a progressive religion? Why don't we provide the possibility of restrictions on polygamy and free and unrestricted divorce in our flexible and extensive jurisprudence? [...] Why don't we make our jurisprudence dynamic and compatible with the requirements of the time so that society does not take a stand against the Shariah rulings and does not set them aside? (Zaher, 2017, 3/291).

Consequences: From the perspective of Imam Musa Sadr, the consequences of marriage outside the framework include:

A) Risky decision-making; because marriage «is the entrance to the future society and this is what makes marriage very sensitive, important and precise» (Zaher, 2017, 2/232).

B) Adverse impact on family peace, childbearing and the future of children.

Solutions: From the Imam Musa Sadr's view, the solutions to marriage outside the framework include:

A) Considering marriage as a social matter in Islam.

B) Promoting simplicity in the matter of marriage.

C) Formalizing marriage registration in religious institutions.

D) Applying new solutions with religious restrictions such as the engagement period; According to Sadr: «This type of marriage allows men and women to establish relationships that are known in today's world as the engagement period. [...] Therefore, entering into married life requires testing and experience, which is permissible from a religious perspective only through temporary marriage for the required time during the engagement period» (Zaher, 2017, 3/237).

E) Applying the dynamics of jurisprudence through the conditions of the contract; «Both parties to the contract can change the form of transactions and contracts by adding conditions to make them compatible with the needs of an advanced society, and we all know that one of the factors that lead to the collapse of systems is their stagnation and inflexibility» (Zaher, 2017, 3/365).

2. Polygamy

Causes: According to Imam Musa Sadr, the main cause of polygamy is the abuse of specific social conditions. He believes that the verse related to polygamy in the Quran does not imply

its absolute permissibility, but rather sets two basic conditions for it: fear of not doing justice to orphans and doing justice between spouses (Zaher, 2017, 2/78; 3/236).

Solution: Limiting polygamy to social conditions; the ruling on polygamy is not an absolute ruling, but rather relates to specific situations that change depending on historical and social conditions (Zaher, 2017, 3/309; 3/330).

3. Gender inequality and the denial of women's social status

Causes: According to Imam Musa Sadr, the causes of gender inequality and the denial of women's social status include:

A) Differences in talents and abilities despite their completeness and equality in human status.

B) Dominance and exploitation of women; Sadr states: «Sisters! Men who made idols of themselves for you to worship [...] today force her to become an artistic painting so that men can enjoy her with their eyes and their sick hearts» (Zaher, 2017, 11/471).

C) The disappearance of the conditions for women's presence and social activity after the deviation of Muslim society from the standards of Islam.

Consequences: According to Imam Musa Sadr, the consequences of gender inequality and the denial of women's social status include: leading women to weakness and degradation, and the backwardness of society due to the deprivation of women's role.

Solutions: According to him, the solutions to eliminate gender inequality and the denial of women's social status include:

A) Providing conditions for women's presence and social activity.

B) Ensuring positive freedom for women; «Human ability does not develop except in a free space [...] Pressure leads to stagnation and distortion of abilities» (Zaher, 2017, 2/350).

C) The dignified presence of women in various fields.

D) Maintaining chastity to prevent the degradation of women's status.

E) Maintaining moderation in defending women's rights.

F) Dividing duties and balancing rights and duties.

G) Appreciating women and giving them an identity.

Conclusions

The purpose of this research was to investigate contemporary social issues of Muslim women and families from the Imam Musa Sadr's view. Influenced by the increasing changes in today's world, the family institution has also witnessed new forms or alternative forms, especially among young people. Imam Musa Sadr considers the reason to be the rapid changes and developments in individual and social life and the ineffectiveness of traditional forms of marriage in accordance with today's conditions of society, which, due to the rigidity in the rulings and the anti-social view of marriage, has led young people to marry outside the framework. Applying the dynamics existing in jurisprudence provides possibilities with which

one can achieve a form of marriage that, despite observing the conditions and standards of Islam, is also appropriate to today's social conditions.

Polygamy, from the perspective of Imam Musa Sadr, is not an absolute ruling, but rather refers to some specific social conditions, the determination of which is also the responsibility of the ruler of Islam. Regarding gender inequality, from the Sadr's perspective, women and men are complete and equal to each other as human beings. In addition to weakening and degrading women, the deprivation of women's true status has also deprived and left society backward. Therefore, the most important task to solve this problem is to prepare the conditions for women's social presence and activity based on Islam by moving away from the two attitudes of exploiting women by staying at home and commodifying them by marketing. The prerequisite for this is to provide positive freedom and the possibility of women's active participation and presence in various social, political, and economic fields while preserving their honor, chastity, and dignity.

Imam Musa Sadr, as an experienced jurist of social leadership, believes that in facing emerging issues in the field of women and the family, one should also pay attention to innate commonalities and gender differences by seeing and recognizing social changes with a religious perspective. A social perspective and attention to the historicity and purposes of rulings can, by moving beyond textualism in the context of the dynamics of jurisprudence, provide new possibilities for expanding the scope of rulings and their suitability with social conditions, and prevent the new generation from being led out of religious frameworks.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank and appreciate the cooperation of the respected professors and the Vice President of Education of the University of Tehran, who were instrumental in the success of this research and collaborated with the authors.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government,

commercial, or non-profit organizations

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

مسائل اجتماعی معاصر زن و خانواده مسلمان در اندیشه امام موسی صدر

محمدصادق کربلایی‌زاده استبرق[۱]، یحیی بوذری نژاد[۲]✉، و محسن صبوریان[۳]

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: m.karbalaeizadeh@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: y_bouzarinejad@ut.ac.ir

۳. استادیار گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: saboorian@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۲
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۹

کلیدواژه‌ها:
مسائل اجتماعی زنان و خانواده،
ازدواج خارج از چارچوب،
چندهمسری،
نابرابری جنسیتی،
اندیشه امام موسی صدر.

چکیده

هدف: این پژوهش باهدف بررسی دیدگاه امام موسی صدر در جایگاه یکی از عالمان مسلمان، در مواجهه با مسائل اجتماعی حوزه زنان و خانواده در دوران تجدد، و واکاوی راهکارهای پیشنهادی وی مبتنی بر رویکرد اسلامی انجام شد.

روش پژوهش: این مطالعه با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و با بررسی نظام‌مند مجموعه آثار امام موسی صدر انجام شد.

یافته‌ها: تحلیل آثار امام موسی صدر سه مسئله اصلی را نمایان کرد که عبارتند از: «ازدواج خارج از چارچوب»، «چندهمسری» و «نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان». از نگاه وی، علل پیدایش ازدواج‌های خارج از چارچوب، تغییرات سریع زندگی مدرن، نگرش غیراجتماعی به ازدواج و جمود در فهم احکام دینی است. راهکار او بازگشت به نگرش آسان‌گیر و اجتماعی اسلام به ازدواج و استفاده از پویایی‌های فقهی است. وی چندهمسری را حکمی مطلق نمی‌داند، بلکه آن را مشروط به شرایط خاص اجتماعی می‌داند که باید بدان مقید شود. وی در مسئله نابرابری جنسیتی، استضعاف و بهره‌کشی از زنان را عامل سلب جایگاه حقیقی و تباهی عمر آنان و محرومیت جامعه از ظرفیت‌های آنان می‌شمارد.

نتیجه‌گیری: این پژوهش نشان می‌دهد که امام موسی صدر با نگاهی اجتماعی و مقاصدی به متون دینی، راهکارهایی مبتنی بر اسلام برای مسائل زنان ارائه می‌دهد که بر فراهم‌آوردن شرایط برای حضور عزتمندانه و عفیفانه زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی، با تأکید بر هویت‌بخشی و آزادی مثبت، تأکید دارد. پژوهش حاضر گواهی است بر تلاش متفکران مسلمان برای به‌کارگیری ظرفیت‌های دیدگاه اسلامی در پاسخ به چالش‌های نوظهور در حوزه زنان و خانواده.

استناد: کربلایی‌زاده استبرق، محمد صادق؛ بوذری نژاد، یحیی؛ و صبوریان، محسن(۱۴۰۴). مسائل اجتماعی معاصر زن و خانواده مسلمان در اندیشه امام موسی صدر. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۳ (۲)، ۴۳-۶۴. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19463.2329

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

© نویسندگان.

مقدمه

روند تجدد در دویست سال اخیر تحولات زیادی را در فرهنگ و حیات اجتماعی انسان پدید آورده است. بااین‌حال این مسائل براساس فرهنگ جوامع از نظر شدت و درجه باهم متفاوت است. (گیدنز[1]، ۲۰۰۴) روند تجدد در جوامع اسلامی نیز به‌تبع تغییرات جهانی، تحولات گسترده‌ای را در حوزه زنان و خانواده به‌وجود آورده است. این تحولات، مسائلی درباره جایگاه زن، نقش خانواده و ارتباط این‌دو با تحولات اجتماعی به‌ویژه نقش سنتی زن در جوامع اسلامی مطرح کرده است. تأثیرگذارترین و بحث‌برانگیزترین چالش‌های اجتماعی و نظری سده اخیر در این حوزه برخاسته از جنبش فمینیسم است. این جنبش هرچند به فعالیت زنان در عرصه‌های اجتماعی کمک کرد، با تأکید بیش‌ازاندازه بر رشد اجتماعی و نادیده گرفتن ابعاد دیگری مانند بعد فردی و خانوادگی زن، خود منشأ برخی مشکلات دیگر شد. ناکامی رویکردهای فمنیستی گواه این است که این حوزه نیازمند نگرشی متعادل، نظام‌مند و دربرگیرنده همه ابعاد مسئله است. ازاین‌رو، رسیدن به دیدگاهی منبعث از تفکر الهی و فطری برای توسعه منزلت زن در جهان امروز ضروری است (فرهمند، ۱۳۸۶).

مسائل حوزه زنان و خانواده از آغاز ورود امواج تجدد به جوامع مسلمان از مهمترین مسائل مورد بحث بوده است. ازهمین‌رو، بسیاری از عالمان و روشن‌فکران مسلمان درصدد پاسخ‌گویی به مسائل این حوزه برآمدند و تلاش‌های متعددی برای برون‌رفت از آن انجام دادند. (زائری، ۱۳۹۱) امام موسی صدر (۱۳۰۷) از برجسته‌ترین عالمان و مصلحان اجتماعی مسلمان معاصر است که علاوه‌بر اندیشه‌ورزی در ساحت نظر در عرصه عمل نیز تجربه‌های ارزشمندی در ساحت سیاستی و نهادسازی در مواجه با مسائل اجتماعی برجای گذاشته است. شکوفایی و تکوین اندیشه و عمل او درقالب مصلح و مجتهدی مسلمان و شیعی در رویارویی با چالش‌های اجتماعی مسلمانان در جامعه چندفرهنگی لبنان آن را ارزشمند و منحصربه‌فرد می‌کند (هیئت رئیسه جنبش أمل، ۱۳۹۳؛ غریبه[2]، ۱۹۹۶؛ نعیم[3]، ۱۹۹۸). پژوهش حاضر برمبنای اندیشه و تجربه صدر، مسائل اجتماعی حوزه زنان و خانواده را از چشم‌انداز اسلامی و شیعی در بستر یک جامعه مسلمان بررسی می‌کند. ازاین‌رو، با تحلیل گفتارها و نوشتارهای برجای مانده از او، علت‌ها، راهکارها و پیامدهای مترتب بر این مسائل را بیان می‌کند.

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره موضوع زن و خانواده از دیدگاه اندیشمندان مسلمان انجام شده است. برخی از این پژوهش‌ها عبارتند از: تحلیل کیفی مبانی تحکیم خانواده از دیدگاه مفسره شیعی بانو امین (فقیهی مقدس و مؤمنی‌راد، ۱۳۹۷)، اندیشه شریعتی درباره زن و حقوق او در اسلام (شکوری‌راد، ۱۳۹۷)، دلالت‌های رسانه‌ای اندیشه مقام معظم رهبری (دامت برکاته) در حوزه استحکام خانواده (عبدسرمدی، ۱۳۹۸)، عوامل تضعیف‌کننده خانواده از دیدگاه مقام معظم رهبری(دامت برکاته) (معینی‌فر و معینی‌فر، ۱۳۹۹) و جایگاه انسان‌شناختی واقع‌گرایانه زن در اسلام و تمدن غرب از دیدگاه امام موسی صدر (احمدپور و فتحی، ۱۴۰۳). جز یک‌مورد، پژوهشی که مسئله را از دیدگاه صدر بررسی کرده باشد، یافت نشد. کتاب زن و چالش‌های جامعه: جستارهایی درباره مسائل زن، خانواده و جوان (۱۳۹۷) نیز دربردارنده شانزده جستار از مهم‌ترین گفتارهای امام موسی صدر در این حوزه است، اما همه آثار او در این موضوع را دربرنمی‌گیرد. بیشتر این پژوهش‌ها در مورد جایگاه سیاسی، اجتماعی و تربیتی زنان، حقوق زنان و ویژگی‌های مطلوب آنهاست و مسئله را بیشتر به‌مثابه مناقشه‌ای نظری نگریسته است نه مسئله‌ای اجتماعی. در پژوهش حاضر سعی شد این مسئله از موضعی میانه در تلاقی وجه نظری و کاربردی در مواجه با مسائل اجتماعی بررسی شود.

1. Giddens
2. Gharbieh
3. Naim

روش پژوهش

منبع اصلی داده‌های این پژوهش، مجموعه گام‌به‌گام با امام (ضاهر، ۱۳۹۶) است که شامل گزارش‌های روزانه از فعالیت‌ها، دیدارها، مصاحبه‌ها، پیام‌ها، سخنرانی‌ها و مقالات امام موسی صدر طی سال‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۸ میلادی است.

برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون استفاده شد. این روش به‌دلیل انعطاف و کارایی در خلاصه‌سازی، مقوله‌بندی و بازسازی داده‌های متنی انتخاب گردید (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹). تحلیل مضمون یک چارچوب کیفی است که بر استخراج مضامین و الگوهای معنایی از داده‌ها تمرکز دارد و می‌توان آن را در قالب‌های نظری مختلف به کار گرفت (براون و کلارک، ۲۰۰۶).

در این پژوهش، با پیروی از رویکرد استقرایی و در سطح معنایی آشکار، مضامین مرتبط با هر پرسش پژوهش شناسایی و در سه‌مقوله علت، راهکار و پیامد دسته‌بندی شدند. با توجه به ماهیت داده‌محور و آشکار این تحلیل، تمرکز مضامین استخراج‌شده به محتوای موجود در منبع وابسته بود و تمامی جنبه‌های سه‌گانه را به‌صورت متوازن پوشش نمی‌داد.

فرایند تحلیل در شش مرحله شامل آشنایی با داده‌ها، کدگذاری، ایجاد مضامین اولیه، بازبینی و تعریف مضامین و در نهایت، ارائه گزارش تحلیلی انجام شد (براون و کلارک، ۲۰۰۶). این فرایند به صورت رفت‌وبرگشتی و با بهره‌گیری از ابزارهای تحلیلی متناسب با پرسش‌ها و داده‌های پژوهش صورت گرفت.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری

امروزه متناسب با تغییر شرایط اجتماعی، مسائل گوناگونی در حیات اجتماعی انسان به‌وجود آمده است. از مسئله اجتماعی تعاریف مختلفی ارائه شده است و دیدگاه‌های متفاوتی دراین‌باره وجود دارد. جامعه‌شناسان مسئله اجتماعی را وضعیت اظهارشده‌ای می‌دانند که با ارزش‌های شمار مهمی از مردم مغایرت دارد و معتقد هستند باید برای تغییر آن وضعیت اقدام کرد. (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۸۲) در تعریف یک‌مسئله اجتماعی بر چند ویژگی تأکید می‌شود؛ مانند اظهار شدن وضعیت و مغایرت با ارزش‌ها برای شمار مهمی از مردم، به‌ویژه کسانی که در مقام رهبری یا در جایگاه اجتماعی بالایی قرار دارند؛ همچنین احساس نیاز به تغییر وضعیت که می‌تواند به شکل‌گیری حرکت‌های اجتماعی، تصویب و اجرای قوانین یا تأسیس برخی نهادها و مؤسسات منجر شود (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۸۲). تعریف یک‌مسئله اجتماعی با راه‌حلی که برای آن ارائه می‌شود درهم تنیده است. در اینجا است که سیاست اجتماعی شکل می‌گیرد؛ فرایندی که طی آن با تعریف مسئله اجتماعی، راه‌حل آن نیز ارائه می‌شود. سیاست اجتماعی مطلوب یک‌جامعه، برخاسته از فرهنگ آن و بازتابی از ارزش‌های مهم آن جامعه است و فرد را به راهکارهای مطلوب مقابله با مسائل اجتماعی در آن فرهنگ رهنمون می‌کند (مشونیس، ۱۳۹۵).

ازآنجاکه رویکردهای مختلفی به مسائل اجتماعی وجود دارد که بازتاب مجموعه خاصی از ایده‌ها و مفروضات نسبت به طبیعت، مردم و جامعه است، تعاریف و راه‌حل‌های متفاوتی نیز وجود دارد. (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۸۲) مسئله، ناشی از ناسازگاری درون یک‌مجموعه فرهنگی است. بنابراین، پرداختن به آن امری متأثر از باورها، ارزش‌ها و هنجارهای عمومی جامعه است و باید با فرهنگ جامعه متناسب باشد (پارسانیا، ۱۳۹۲). در پژوهش حاضر، مسائل اجتماعی حوزه زن و خانواده با رویکردی مأخوذ از اندیشه امام موسی صدر بررسی شده است.

یافته‌های پژوهش

با تحلیل مضمون مجموعه داده‌ها، سه مسئله اجتماعی مورد تأکید در آثار امام موسی صدر در حوزه زنان و خانواده احصا شد که عبارتند از: ازدواج خارج از چارچوب، چندهمسری، نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان.

۱. مسئله ازدواج خارج از چارچوب

امروزه شکل سنتی ازدواج به‌دلیل محدودیت‌هایش در مواجه با اقتضائات امروز ازسوی برخی جوانان کنار گذاشته شده است. (اکبرزاده و هاشمیان‌فر، ۱۳۹۸) آنها برای مواجه نشدن با موانع و محدودیت‌های ازدواج سنتی، گاه به اشکال دیگر ازدواج مانند ازدواج مدنی روی می‌آورند و به‌جای ثبت شرعی ازدواج در نهادهای دینی به نهادهای غیردینی مراجعه می‌کنند؛ زیرا در بسیاری از جوامع مسلمان به‌دلیل غیردینی بودن حکومت، نهادهای مدنی از نهادهای دینی که متکفل احوال شخصیه افراد هستند، مجزاست و امکان ثبت عقودی مانند ازدواج هم توسط نهادهای دینی و هم نهادهای مدنی غیردینی وجود دارد؛ هرچند ممکن است در قانون مدنی، این احکام به احوال شخصیه مذهب هر فرد واگذار شده باشد. درصورت ثبت ازدواج در هریک از این نهادها، هنگام بروز اختلاف، داوری نیز با رجوع به همان نهاد و براساس ضوابط آن انجام می‌شود. ازاین‌رو، ازدواج خارج از چارچوب دینی به امری مسئله‌ساز در جوامع مسلمان بدل شد.

۱-۱. علت ازدواج خارج از چارچوب

اول) تغییر و تحولات سریع زندگی فردی و اجتماعی: یکی از عوامل تغییر در شیوه ازدواج، تفاوت عمیق زندگی اجتماعی امروز با گذشته است. در گذشته، مرد و زن در محیطی همسان و پایدار زندگی می‌کردند و زندگی زوجین از آغاز تا پایان مشابه و عاری از تحولات سریع و اساسی بود. امروزه وقوع تحولات شتابان سبب شده است پایداری و آرامش حاکم بر زندگی گذشته دیگر وجود نداشته باشد. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۲/۲؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۶/۱۱) چه‌بسا زوجی با شرایط مشابه ازدواج کرده‌اند، اما پس‌ازآن، سطح زندگی و شرایط اجتماعی، اقتصادی یا فکری آنها دچار تغییر شده باشد. افزون بر شرایط زندگی فردی، امروزه ظهور تحولات اجتماعی، جنبش‌ها و انقلاب‌ها نیز زندگی انسان‌ها را متأثر می‌کند. همچنین، نیازهای فزاینده در امور مختلف زندگی و ناگزیر شدن انسان از تغییر در شغل، مهاجرت یا ورود زن به حیطه کار و فعالیت اقتصادی و تبعات آن بر زندگی و روابط خانوادگی تأثیر گذاشته است (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۲/۲؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۹۲/۳؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۶/۱۱).

شخصیت افراد در گذشته به‌طور مستقیم از تربیت والدین تأثیر می‌پذیرفت. بنابراین، خانواده معرف شخص بود، اما امروزه افراد بیشتر از محیط‌های اجتماعی خارج از خانواده تأثیر می‌پذیرند. این موضوع سبب ایجاد جامعه‌ای متکثر شده است که در آن هریک از اعضای خانواده نقش و حدومرز خود را دارند. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۶/۱۱) درنتیجه، شناخت افراد و یافتن اشخاص همسان دشوارتر شده است. این عدم تناسب شیوه سنتی ازدواج با تحولات سریع زندگی اجتماعی و آثار آن بر روابط خانوادگی و زناشویی از عواملی است که افراد را به ازدواج‌های خارج از چارچوب سوق داده است.

دوم) جمود در احکام دینی و نگاه غیبی به امر ازدواج: به باور امام موسی صدر، یکی از ریشه‌های روگردانی از ازدواج دینی در غرب که بر جوامع مسلمان نیز تأثیر گذاشته است، غیبی بودن امر ازدواج در مسیحیت است که آن را به امری بازگشت‌ناپذیر بدل می‌کند به‌گونه‌ای‌که به‌هیچ‌وجه امکان جدایی در آن وجود ندارد. در گذشته شاید به‌سبب همسانی و ثبات زندگی در خانواده، این‌نوع ازدواج با مشکل روبه‌رو نمی‌شد و کارایی داشت، اما امروزه انحصار و دوام این‌گونه ازدواج کلیسایی مسئله‌ساز شده است. رهایی از پیامدها و محدودیت‌های غیبی بودن ازدواج در مسیحیت برخلاف اسلام که ازواج را امری اجتماعی می‌داند و حق طلاق را برای آن به‌رسمیت می‌شناسد باعث روی‌گردانی از ازدواج دینی و گرایش به ازدواج مدنی شده است. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۱/۲؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۶/۱۱؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۱۵۷/۱۲) در فقه اسلامی برخلاف مسیحیت، احکام اجتماعی ازجمله ازدواج، ناظر به مقاصد شریعت در عرصه اجتماعی است و قابلیت پویایی، انعطاف و تطبیق با شرایط اجتماعی جدید را دارد. بااین‌حال، جمود در احکام دینی و غفلت از ظرفیت‌های فقهی برای روزآمدکردن آنها می‌تواند مسئله‌ساز شود که صدر نسبت به آن هشدار می‌دهد: «برادران، به‌داد جوانان برسید. اکنون جمودی که در

احکام فقهی وجود دارد باعث شده است بسیاری از کشورهای اسلامی قانون احوال شخصیه اسلام را کنار بگذارند. [...] مگر نه اینکه اسلام دینی مترقی است؟ چرا ما در فقه انعطاف‌پذیر و گسترده خود، امکان محدودیت برای چندهمسری و طلاق رها و بی‌قیدوبند را فراهم نمی‌آوریم؟ [...] چرا فقه خود را پویا و سازگار با مقتضیات زمان نسازیم تا جامعه در برابر احکام شرعی موضع نگیرد و آنها را کنار نگذارد؟» (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۹۱/۳).

۱- ۲. پیامد ازدواج خارج از چارچوب

اول) تصمیم‌گیری‌های پرمخاطره: شرایط موردنظر در ازدواج دینی، ناظر به مقاصدی صورت گرفته است که غفلت از آنها می‌تواند پیامدهای مخاطره‌آمیزی به‌همراه داشته باشد. چه‌بسا دختر و پسر در ابتدای ازدواج یا هنگام عاشق شدن و غلبه احساسات به بسیاری از عواقب و پیامدهای کار خود توجه نداشته باشند و پس از مدتی با مشکل روبه‌رو شوند، درحالی‌که بازگشت از آن دشوار یا ناممکن است و می‌تواند به آسیب‌هایی جبران‌ناپذیر برای خانواده منجر شود. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۱۶۱/۱۲) بنابراین، ملاحظه شرایط دینی در عقد ازدواج امری لازم و ضروری است؛ زیرا ازدواج، «مدخل جامعه آینده است و همین مسئله سبب می‌شود که ازدواج بسیار حساس، مهم و دقیق باشد» (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۲/۲).

دوم) تأثیر سوء بر آرامش خانواده، فرزندآوری و آینده فرزندان: ازدواج، اتحادی کامل و همه‌جانبه میان زن و مرد است که با ژرفای وجود انسان ارتباط می‌یابد. تحقق این اتحاد مستلزم نوعی آرامش و ثبات روانی میان زن و مرد است که در سایه شرع میسّر می‌شود. اگر مشروعیت این رابطه ازسوی عرف، قانون یا شریعت، مورد تردید باشد با آن آرامش و اطمینان ناسازگار است. این بی‌ثباتی و ناآرامی علاوه‌بر برهم زدن آرامش زندگی زناشویی، هدف دیگر ازدواج یعنی، فرزندآوری را نیز با مشکل روبه‌رو می‌کند. فضای نگرانی و تردید ناشی از ازدواج خارج از چارچوب مانع از تحقق مناسب آرامش و فرزندآوری در فضای خانواده می‌شود. این امر جز با تحقق مشروعیت و ثبات کامل در ازدواج ممکن نیست. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۲/۲؛ ظاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۵/۱۱)

۱- ۳. راهکار ازدواج خارج از چارچوب

اول) ازدواج به‌مثابه امری اجتماعی: ازنظر صدر، ازدواج در اسلام برخلاف مسیحیت امری غیبی نیست، بلکه امری مربوط به زندگی اجتماعی انسان و مانند توافق و قراردادی دوجانبه میان زوجین است که برخی شروط و مجموعه‌ای از حقوق و تکالیف متقابل را دربرمی‌گیرد. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۷۹/۲، ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۷/۱۱؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۱۵۷/۱۲) بنابراین، به‌مثابه حکمی اجتماعی، امکان تطابق با شرایط اجتماعی را دارد و دلیلی برای عدول از آن نیست. درحالی‌که نگاه غیراجتماعی به ازدواج، به‌دلیل عدم انعطاف، گاه با واقعیت‌های زندگی اجتماعی انسان دچار تعارض می‌شود چنان‌که امکان طلاق در آن وجود ندارد.

دوم) ترویج ساده‌گیری در امر ازدواج: ازدواج در اسلام از ساده‌ترین عقدهاست و شرایط مشخص و ساده‌ای دارد. مهریه‌های سنگین و دیگر شروط دست‌وپاگیری که امروزه مانع ازدواج جوانان شده است ربطی به عقد ازدواج در اسلام ندارد، البته در اسلام، ازدواج شروط معینی دارد که حقوق و تکالیف را درمورد زن و مرد و تولد فرزند مشخص می‌کند و رابطه میان آنها را در خانواده سامان می‌دهد. بااین‌حال اگر دختر و پسری با رعایت شروط شرع برای ازدواج توافق کنند این عقد صحیح و شرعی است. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۸۰/۱۱؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۱۵۷/۱۲) اگر با عقد ازدواج به‌همان سادگی که در اسلام آمده است، برخورد شود امر دست‌وپاگیری در آن وجود ندارد که انسان را به خروج از آن چارچوب سوق دهد.

سوم) رسمیت دادن به ثبت ازدواج: ثبت ازدواج در دادگاه‌های شرعی نیز مانند ثبت دیگر عقود برای به‌رسمیت شناخته شدن، نظارت و پشتیبانی از آن صورت می‌گیرد. صدر این مسئولیت را برعهده نهادهای دینی، شامل کارشناسان احکام

و قوانین شرع می‌داند. در اسلام برای قضاوت، حاکم باید عادل و آگاه به مسائل شرعی باشد. بنابراین، ثبت ازدواج در نهادهای دینی موجب می‌شود درصورت بروز اختلاف، همواره مرجعی برای رسیدگی به آن وجود داشته باشد و اختلافات برمبنای احکام الهی داوری و به‌سوی حل رهنمون شود. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۸۶/۱۱، ضاهر، ۱۳۹۶، ۱۵۷/۱۲)

چهارم) به‌کارگیری راهکارهای نو با قیود شرعی (مانند دوران نامزدی): یکی از مشکلات جامعه امروز، دشواری شناخت پیش از ازدواج است؛ زیرا دیگر خانواده معرف شخصیت فرد نیست و هرکس شخصیت منحصربه‌فردی دارد که شناخت آن جز با تجربه شخصی میسر نمی‌شود. عدم ثبات و پایداری در شرایط زندگی اجتماعی نیز این شناخت را دشوارتر کرده است. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۶/۱۱) احکام ازدواج در اسلام امکان رهایی از این دشواری‌ها و سازگاری با شرایط امروز را با افزودن قیود و شرایطی در ضمن عقد مانند موقت بودن، فراهم کرده است که می‌توان از آن برای حل مشکل نامزدی، جلوگیری از انتخاب‌های نادرست و کاهش طلاق در ازدواج بهره برد. البته استفاده از این شرایط و امکان‌ها باید با درنظر گرفتن شرایط زوجین و وضعیت جامعه، به‌مقتضای صلاح‌دید نهادهای مسئول انجام گیرد (ضاهر، ۱۳۹۶، ۹۷/۳؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۰۷/۸).

امام موسی صدر می‌فرماید: «این نوع ازدواج به زن و مرد امکان می‌دهد روابطی را برقرار کنند که در جهان امروز به‌نام دوران نامزدی شناخته می‌شود. این روابط در اوضاع کنونی ضروری شده است؛ زیرا خانواده به‌تنهایی نمی‌تواند شخصیت کامل جوان (دختر یا پسر) را بشناسد و افزون بر آن نمی‌تواند استمرار رفتار مورد انتظار در دوطرف را تضمین کند. [...] ازاین‌رو، ورود به زندگی زناشویی به امتحان و تجربه نیازمند است که از نظر شرعی فقط با ازدواج موقت به زمان مورد نیاز در دوران نامزدی، جایز است». (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۷/۳)

پنجم) به‌کارگیری پویایی فقه؛ شرایط ضمن ازدواج: عقد ازدواج در اسلام، توافق و قراردادی میان زن و مرد است که در کنار شروط ثابت و تغییرناپذیر آن، شروط دیگری نیز می‌توان تعیین کرد که امکان تحول در ازدواج متناسب با شرایط زمانه را فراهم می‌کند. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۷۹/۲) «دوطرف عقد می‌توانند صورت معاملات و عقود را با افزودن شروطی تغییر دهند تا با نیازهای جامعه پیشرفته سازگار باشد و همه می‌دانیم که یکی از عوامل سقوط نظام‌ها، ایستایی و انعطاف‌ناپذیری آنهاست» (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۶۵/۳). درنتیجه، اگرچه اسلام شیوه اصلی ازدواج را ارائه کرده است، اما راه را برای شیوه‌های جدید با پیش‌بینی شروط ضمن عقد باز گذاشته است. برای مثال می‌توان ناظر به شرایط امروز، حدودی برای میزان آزادی مرد در طلاق و چگونگی آن مشخص کرد تا زن ازنظر معیشتی دچار آسیب نشود یا در حالاتی وکالت را ازجانب مرد به دادگاه سپرد تا درصورت لزوم، امکان ممانعت از طلاق ازسوی مرد وجود نداشته باشد. همین‌طور در مورد محل سکونت، دارایی به‌دست آمده از کار، اموال موجود در خانه و موارد مسئله‌ساز دیگر می‌توان از ابتدا شروط لازم را قرار داد (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۷۴/۳؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۷/۱۱).

جدول۱. مسئله ازدواج خارج از چارچوب سنتی و دینی

علت	تغییر و تحولات سریع زندگی فردی و اجتماعی
	جمود در احکام دینی و نگاه غیبی به امر ازدواج
پیامد	تصمیم‌گیری‌های پرمخاطره
	تأثیر سوء بر آرامش خانواده، فرزندآوری و آینده فرزندان
راهکار	ازدواج به‌مثابه امری اجتماعی
	ترویج ساده‌گیری در امر ازدواج
	رسمیت دادن به ثبت ازدواج
	به‌کارگیری راهکارهای نو با قیود شرعی مانند دوران نامزدی
	به‌کارگیری پویایی فقه (شرایط ضمن ازدواج)

۲. مسئله چندهمسری از نگاه امام موسی صدر

هرچند تک‌همسری همواره گونه معمول و مطلوب ازدواج است، پدیده چندهمسری از گذشته در بسیاری از جوامع وجود داشته و مسئله‌ساز بوده است. این عمل در بیشتر کشورهای غربی و فرق مسیحی ممنوع است، اما درمیان مردمان شرق از جمله مسلمانان از گذشته وجود داشته است. نمی‌توان ابتکار یا رواج این پدیده را به ادیان الهی مانند اسلام منتسب کرد یا نفی آن را از مسیحیت دانست؛ زیرا چندهمسری پیش از اسلام نیز وجود داشته و در مسیحیت نیز نصی بر منع چندهمسری نیست، بلکه این امر به خود ملت‌ها و نهادهای دینی مانند کلیسا برمی‌گردد. (رفیعی، ۱۳۸۶؛ جاوید، ۱۳۸۹؛ مطهری، ۱۳۸۹) درمیان متفکران مسلمان، عمده مطالب در مورد چندهمسری پیرامون آیه سوم سوره نساء مطرح شده است. دو رویکرد عمده نسبت به این مسئله وجود دارد. رویکرد مشهورتر قائل به حکم اباحه چندهمسری به‌صورت مطلق و درباره همه زنان، مشروط به رعایت عدالت و تا ازدواج با چهار زن است، اما رویکرد نواندیشانه‌تر بااستفاده از بحث تاریخ‌مندی آیات قرآن و ارائه خوانش دیگری از این آیه، چندهمسری را منوط به ضرورت‌های ناشی از شرایط تاریخی، اجتماعی و فردی می‌داند (توحیدی و محمدی، ۱۴۰۰؛ رفیعی، ۱۳۸۶).

۲-۱. علت چند همسری از نگاه امام موسی صدر

اول) سوءاستفاده از شرایط خاص اجتماعی: از نظر امام موسی صدر، رجوع به حکم چندهمسری بدون توجه به شرایط و مقاصد آن، گاه موجب شده است مانند بسیاری از احکام و قوانین دیگر مورد سوءاستفاده قرار گیرد، درحالی‌که آیه مربوط به چندهمسری در قرآن دلالت بر جواز مطلق آن ندارد، بلکه دو شرط اساسی برای آن قرار داده است: ترس از اجرا نشدن عدالت در مورد یتیمان و اجرای عدالت میان همسران؛ زیرا در شرایط تاریخی و اجتماعی صدر اسلام، جنگ‌های متعدد و شهادت مردان، موجب ازدیاد ایتام در جامعه و نگرانی از بی‌عدالتی در حق آنها شده بود. درنتیجه برای سرپرستی ایتام و مادران آنها و حفظ حقوق و کرامت ایتام، چندهمسری، راه‌حلی جایز شمره شد. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۷۸/۲؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۶/۳)

شرایط جواز چندهمسری منحصر به مورد مطرح شده در آیه مورد اشاره نیست، بلکه حاکم شرع بسته به شرایط اجتماعی می‌تواند حالت‌های خاصی را که چندهمسری در آن مجاز است اعلام و در غیر آن ممنوع کند. برای شرط دوم که رعایت عدالت است، می‌تواند با تعریف و مشخص کردن آن، ناظر به شرایط اجتماعی، جواز چندهمسری را تغییر دهد؛ زیرا عدالت، مفهومی عام است که مصداق آن بسته به شرایط اجتماعی مختلف و تغییر حقوق، نیازها، سطح آگاهی زنان و مواردی ازاین‌قبیل تغییر می‌کند. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۶/۳)

۲-۲. راهکار مسئله چند همسری از نگاه امام موسی صدر

اول) مقید کردن چندهمسری به شرایط اجتماعی: چندهمسری مشروط به ترس از اجرا نشدن عدالت در مورد یتیمان و مقید به اجرای عدالت درمیان همسران است. در احکام اجتماعی اسلام، موضوع، اجزا و شرایط آن به‌تناسب شرایط اجتماعی متغیر است مانند شرط رعایت عدالت در چندهمسری. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۷۸/۲؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۷۳/۳) حکم چندهمسری، حکمی مطلق نیست، بلکه مربوط به حالت‌های خاص است که ممکن است این حالت‌ها بسیار باشد، ولی درهرحال حکم مطلق نیست (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۰۹/۳) و بسته به شرایط تاریخی و اجتماعی تغییر می‌کند (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۳۰/۳). قرار دادن قیودی برای چندهمسری باتوجه به قابلیت پویایی فقه می‌تواند از افراط و تفریط در این مورد برحذر دارد؛ زیرا برخی از کشورهای اسلامی، چندهمسری را ممنوع و برخی مطلق و بی‌قیدوبند رها کرده‌اند، درحالی‌که این حکم مشروط و وابسته به شرایط اجتماعی است که شرایط و محدودیت‌هایش باید ازسوی حاکم شرع یا نهادهای دینی مشخص شود (ضاهر، ۱۳۹۶، ۷۸/۳؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۱۰/۳).

جدول۲. مسئله چندهمسری از نظر امام موسوی صدر

علت	سوءاستفاده از شرایط خاص اجتماعی
راهکار	مقید کردن چندهمسری به شرایط اجتماعی

۳. مسئله نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان از نگاه امام موسی صدر

در طول تاریخ، دیدگاه‌های متفاوتی درباره برابری زن و مرد وجود داشته است. بااین‌حال، زنان بیشتر در محرومیت به‌سر برده‌اند. در زمان جاهلیت، زن گونه‌ای پست و ضعیف شمرده می‌شد و از بسیاری از حقوق خود محروم بود، اما با ظهور اسلام و گسترش تعالیم آن مورد توجه قرار گرفت و جایگاه اجتماعی‌اش به برکت اسلام ارتقا یافت، هرچند انحراف جامعه مسلمانان پس از پیامبرﷺ موجب شد که این موضوع نیز دستخوش برخی انحرافات گردد. (حسنی، ۱۳۸۳؛ شریعتی و کلانتر معتمدی، ۱۳۹۶) امروزه نیز با ظهور جنبش‌های فمینیستی در اعتراض به مسئله نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان، این مسئله در جوامع مسلمان نیز مطرح و نیازمند پاسخ شد (آقاجانی، ۱۳۸۸). در ادامه این مسئله از دیدگاه صدر بررسی شده است.

۳-۱. علت نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان از نگاه امام موسی صدر

اول) تفاوت در استعدادها و توانایی‌ها باوجود کامل بودن و برابری در مقام انسان: اگرچه از گذشته باورهایی مبنی بر درجه دو و تبعی بودن آفرینش زن و کم‌اهمیتی او در خانواده وجود داشته است، اما از نگاه اسلام زن انسانی کامل است نه آنکه به‌خاطر مرد آفریده شده باشد. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۱/۱۱) اسلام زن را در جایگاه انسان همانند مرد و یگانه با او تعریف می‌کند و از این منظر با او برابر و هردو را در تداوم نسل، شکل‌گیری جامعه و بقای آن، همکار و شریک می‌داند (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۸۰/۱ ؛ ظاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۰/۲؛ ظاهر، ۱۳۹۶، ۱۷۲/۱۱). مرد و زن هرچند در جایگاه انسان باهم برابر و درقالب مکلف در پیشگاه خدا و شهروند در پیشگاه قانون یکسان هستند، به‌تناسب تفاوت در ویژگی‌ها، توانایی‌ها و استعدادها در برخی احکام تفاوت دارند تا وظیفه هریک در ادای رسالتش تسهیل شود (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۵۶/۱۱). این تفاوت‌ها میان زن و مرد دال بر برتری هیچ‌یک بر دیگری نیست، بلکه اساس تشکیل جوامع، تعامل، همکاری و درنتیجه تکامل و شکوفایی است مشروط بر اینکه به‌خوبی شناخته شود و هرکس در جایگاه خود نقشی که برعهده دارد را ایفا کند (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۵۹/۱۱).

دوم) سلطه‌گری و بهره‌کشی از زن: امام موسی صدر بیان می‌کند: «خواهران! مردانی که از خودشان برای شما بت‌هایی برای عبادت کردن ساختند و شکل‌هایی از این عبادت به‌نام خدمت در خانه یا آوردن فرزند برای شما ترسیم کردند، همان‌ها در عصر جدید، بتی دیگر برای شما ساختند و شیوه‌ای دیگر از عبادت کردن را بر شما تحمیل کردند. آنها هنوز می‌خواهند شما را وادار کنند که آنها را قدس‌الاقداس بدانید. روزگاری مرد، زن را به کار کردن در خانه و بچه‌دار شدن وادار می‌کرد و امروز او را وادار می‌کند تا به تابلوی هنری تبدیل شود تا مرد با چشمانش و با قلب بیمارش از او لذت ببرد». (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۱/۱۱) یکی از دلایل تضییع حقوق زنان در طول تاریخ، سلطه‌گری مردان و بهره‌کشی از زن برای مقاصد خود بوده است؛ زیرا از گذشته، مردان به‌سبب قدرت جسمی یا قدرت قانونی که خود وضع کردند بر زنان سلطه یافتند (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۰/۲؛ ظاهر، ۱۳۹۶، ۳۲۶/۵). ایشان در جای دیگر بیان می‌کند: «اگر همه‌چیز کنترل‌شده باشد، رشد هم در مسیری که حاکمان ازپیش آماده کرده‌اند، تحقق می‌یابد، اما چنین رشدی هیچ‌گاه به‌مرتبه کمال نمی‌رسد. مسئله زن نیز همین‌گونه است» (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۲/۲). سلطه مرد در طول تاریخ با سلب آزادی زن، انقیاد و تحمیل سمت‌وسویی معین بر او، همواره مانعی بر سر رشد و کمال او بوده است. زن امروزه نیز به‌واسطه رسانه، مُد و دیگر عرصه‌های زندگی اجتماعی جدید

با تحمیل اسارتی نو، شخصیت و هویت انسانی‌اش انکار و به نمادی برای بهره‌کشی بدل شده است. ظلم و استثمار زن در تمدن جدید همچنان ادامه دارد با این تفاوت که امروزه به‌صورت غیرمستقیم و با بزک کردن و تقلیل نقش او به بعد جنسی انجام می‌شود (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۱/۲؛ ظاهر، ۱۳۹۶، ۴۶۳/۱۱).

سوم) ازبین رفتن شرایط حضور و فعالیت اجتماعی زن: باوجود سلطه و ظلم‌هایی که در طول تاریخ بر زن روا داشته شده است اسلام و دیگر ادیان الهی همواره دربرابر این ظلم‌ها ایستاده و برای ارتقای جایگاه زنان در عصر خود تلاش کرده و بر حقوق، آزادی، استقلال و کرامت انسانی زن تأکید کرده‌اند. جوامع مسلمانان به‌تدریج از آن نگاه فاصله گرفتند و زن دوباره گرفتار برخی محرومیت‌ها و نگاه‌های متحجرانه شد. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۸۳/۱؛ ظاهر، ۱۳۹۶، ۶۶/۲؛ ظاهر، ۱۳۹۶، ۳۲۶/۵) انسان موجودی اجتماعی است که بسیار از جامعه و محیط اجتماعی خود تأثیر می‌پذیرد. بنابراین، درمیان مسلمانان نیز مادامی که جامعه براساس موازین اسلام بود موجب برابری در فرصت‌ها و بازداشتن از انحراف‌ها می‌شد، اما با انحراف از این مسیر، جامعه‌ای که حافظ انسان‌ها و مناسبات میان آنها بود از میان رفت و مسبب خروج زن از عرصه حیات و فعالیت‌های اجتماعی شد (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۶۲/۲).

۳- ۲. پیامد نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان از نگاه امام موسی صدر

اول) به استضعاف و تباهی کشاندن زنان: زن برای رسیدن به رشد و شکوفایی به حضور و مشارکت فعال در جامعه، توأم با حفظ عفت و آزادگی و رعایت شأن و جایگاه نیاز دارد، اما امروزه سلطه‌جویی، بهره‌کشی و استثمار زن درقالبی جدید با آشکار کردن و برجسته کردن جاذبه‌های جنسی و ظاهری به غلبه و طغیان بعد جنسی بر ابعاد دیگر منجر شده و پیامدهای سوئی از جمله تحقیر و سوءاستفاده از او را به‌دنبال داشته است. همچنین با معطوف کردن زندگی او به این قبیل امور، عمر او تضییع و از رشد و پیشرفت او جلوگیری شد. این مسئله با تقلیل جایگاه انسانی زن به بعد جنسی موجب نادیده گرفتن دیگر ابعاد و استعدادهای زن و نقش‌های انسانی او در خانواده و جامعه می‌شود. درحالی‌که زن نیز همچون مرد، توانایی‌ها و استعدادهای گوناگونی در جایگاه یک انسان دارد که برای شکوفایی نیازمند بستری مناسب و رشدی متعادل است. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۸۳/۱ ؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۱/۲؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۲۵/۱۱)

دوم) عقب‌ماندگی جامعه: همان‌طور که زن برای رشد و شکوفایی به حضور فعال در جامعه نیازمند است جامعه نیز برای رشد و شکوفایی نیازمند حضور فعال و مشارکت زن است. تحقیر و سوءاستفاده از زن و مشغول کردن او به اموری مانند خودآرایی و جلوه‌گری نه‌تنها عمر او را تضییع می‌کند و از رشد و پیشرفت بازمی‌دارد، بلکه با محروم کردن جامعه از نقش‌آفرینی زنان، به رشد و سازندگی جامعه نیز لطمه می‌زند. جامعه‌ای که در آن مرد و زن باهم به کار و فعالیت بپردازند تولیدات و دستاوردهای دوچندانی دارد. در صدر اسلام هم زن باوجود برخی تفاوت‌ها در حیات اجتماعی و محدودیت عرصه زندگی در آن زمان، درکنار مرد به کار و فعالیت می‌پرداخت. بااین‌حال به‌تدریج زن در جامعه مسلمانان به عنصری بی‌کارشده بدل گشت و آن نقش‌ها نیز از او سلب شد. برکنار نگه داشتن زن از حضور و فعالیت در جامعه، جامعه را از حضور نیمی از عوامل و نیروهای رشد و سازندگی‌اش محروم و گرفتار عقب‌ماندگی می‌کند. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۸۳/۱؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۴۸/۲؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۶۵/۱۱)

۳- ۳. راهکار رفع نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان از نگاه امام موسی صدر

اول) فراهم کردن شرایط حضور و فعالیت اجتماعی زن: یکی از عوامل محرومیت زنان، دور شدن از شرایط جامعه اسلامی بود. بنابراین، یکی از راهکارها نیز بازگشت به اسلام حقیقی و ساختن جامعه‌ای سالم است. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۶۶/۲)

شرایط اجتماعی فاسد با تبدیل زن به ابزاری برای تمتع جنسی مانع از رشد و پیشرفت او می‌شود و او را از عرصه حیات و فعالیت‌های اجتماعی بازمی‌دارد. درحالی‌که برای آزادی و رهایی زن از این عقب‌ماندگی‌ها باید امکانی برای مشارکت او در جامعه و ایفای تعهدات و مسئولیت‌هایش در همه عرصه‌ها فراهم کرد (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۲/۲).

دوم) آزادی مثبت برای زن: از نظر امام موسی صدر: «توانایی انسان جز در فضایی آزاد رشد نمی‌یابد [...] فشار توانایی‌ها را به جمود و تحریف می‌کشاند. ما وظیفه داریم که در فراهم آوردن فضای مناسب برای رشد توانایی‌های زنان مشارکت و همراهی کنیم و این کار خدمت به همگان است. به‌شرط آنکه درباره آزادی که به زن داده می‌شود کمی دقیق باشیم» (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۰/۲)؛ همچنین: «آزادی که تمدن جدید برای زن فراهم آورده یک آزادی تحریف شده است؛ زیرا با برجسته کردن بعد جنسی زن با ابزارهایی مانند تبلیغات، تجارت و خوش‌گذرانی، در عمل بیش‌ازپیش او را مقید ساخته است. رهایی اگرچه به‌معنای بیرون آمدن از هر سلطه و فشار خارجی است، اما زن در جایگاه خود تعهداتی ذاتی و اختیاری نیز دارد که ادای آنها منافاتی با آزادی ندارد. آزادی امری متعهدانه و مسئولانه است که به امکان مشارکت انسان در جامعه و تمدن برمی‌گردد» (ضاهر، ۱۳۹۶، ۷۹/۲).

سوم) حضور عزتمندانه زن در عرصه‌های مختلف: زنان نیمی از جامعه و زیربنای نیمه دیگر هستند و در تکوین جوامع پیشرفته نقشی ضروری و تمدن‌ساز دارند. کار و فعالیت زن ازنظر مادی و معنوی در اسلام محترم است. زنان نیز مانند مردان وظایف و مسئولیت‌هایی اجتماعی برعهده دارند که بدون مشارکت آنها قابل ادا نیست. تاریخ اسلام نیز نشان می‌دهد که زن علاوه‌بر نقش تربیتی در خانواده در عرصه سیاسی و اجتماعی و میدان جهاد و مقاومت نیز حضوری فعال داشته است. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۸۱/۱؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۴۸/۳؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۱۳۸/۵؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۶۹/۱۱) بنابراین، باید امکان حضور فعال و همراه با عفت و عزت زن در جامعه فراهم شود و با کنار گذاشتن محافظه‌کاری‌های بی‌مورد به جایگاه واقعی‌اش برگردد و امکان فعالیت او برای حضور در همه عرصه‌های اجتماعی فراهم شود (ضاهر، ۱۳۹۶، ۶۷/۲). زن مسلمان برای ورود فعالانه به عرصه اجتماعی و مشارکت در ساختن جامعه‌ای بهتر نیاز به اصالت در حرکت دارد. او در اینجا با دو توطئه روبه‌روست: یکی خانه‌نشین کردن زن به‌اسم محافظت از او و دیگری عدم رعایت حریم زن در عرصه اجتماعی. پشت این‌دو توطئه یکی تمایل به استثمار زن و دیگری تمایل به تجارت و بازاری کردن او وجود دارد. زن مسلمان باید این‌دو راه را به‌چالش بکشد و مسیر سومی پیش روی خود بگشاید (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۷۲/۱۱).

چهارم) حفظ عفت: آشکار کردن مواضع زینت در زن موجب جلب توجه به جنبه جنسی، تقلیل جایگاه او و نادیده گرفته‌شدن بقیه ابعاد، قابلیت‌ها، نقش‌ها و فداکاری‌هایش می‌شود. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۶۷/۱۱) مقصود اسلام از رعایت حجاب، نه حبس و تحقیر زن و نه بزرگداشت و تمجید بیش‌ازحد او، بلکه جلوگیری از طغیان جنبه جنسی و غلبه آن بر دیگر ابعاد و توانایی‌های زن بوده است تا او نیز امکان حضور سالم و عزتمندانه و نقش‌آفرینی در عرصه اجتماعی را داشته باشد (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۸۳/۱). رعایت حجاب و عفاف موجب می‌شود زن در مقام یک‌انسان دیده شود و از تنزل شأن زن، نادیده گرفتن توانمندی‌های گسترده او، محدود شدن شایستگی‌هایش به جذابیت‌ها و امور جنسی و درنتیجه اتلاف عمر و فرصت‌هایش در اموری مانند خودآرایی جلوگیری شود. این‌گونه، مرد نیز زن را شریک خود در سازندگی جهان می‌بیند نه ابزاری برای تمتع جنسی که توجه به او مانع از سازندگی جهان است (ضاهر، ۱۳۹۶، ۴۲۵/۱۱؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۶۷/۲).

پنجم) رعایت اعتدال در دفاع از حقوق زن: هرچند حقوق زن در دنیا به انحای مختلف پایمال شده است، نباید در این زمینه دچار افراط و تفریط شد، بلکه باید منابع اصیل اسلامی را ملاک قرار داد. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۱/۲) از نظر امام موسی صدر: «مبارزه برای اصلاح این وضعیت باید با همکاری خود زن انجام شود. این همکاری و این مبارزه باید در جهاد دائمی زن برای فعالیت متعادل و به‌دور از تندروی و خالی از تأثیرات سخنان جنجالی و هیجانی، جایگاه خود را پیدا کند» (ضاهر،

۱۳۹۶، ۳۲۶/۵). باوجود برابری زن و مرد در جایگاه انسان، ممکن است به‌حسب تفاوت در برخی ویژگی‌ها و توانایی‌ها هریک در انجام برخی کارها بهتر از دیگری ظاهر شود، پس نباید زن را وادار به انجام برخی کارهای خاص یا ملزم به اشتغال در خارج از خانه دوشادوش مرد کرد، درحالی‌که ممکن است به‌دلیل سنگینی مسئولیت‌های زن در خانواده و توانمندی شوهر، لزومی بر کار خارج از خانه زن نباشد (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۸/۳).

ششم) تقسیم وظایف و تناسب بین حقوق و تکالیف: هرچند زن و مرد درمقام انسانی برابر هستند و با ازدواج در خانواده به‌وحدت می‌رسند، این به‌معنای یکسان بودن وظایفشان نیست، بلکه به‌سبب تفاوت در توانایی‌ها وظایف متفاوتی دارند. قائل شدن به این تفاوت‌ها میان زن و مرد ناظر به تحکیم مساوات ذاتی میان آن‌دو و مواجهه عادلانه با تفاوت‌های آنهاست. تفاوت در احکام، حقوق و تکالیف ناظر به تفاوت در روحیات، ویژگی‌ها و توانایی‌های مرد و زن، بدون کاستن از شأن یکی دربرابر دیگری است. (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۸۲/۱؛ ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۵۰/۲) سامان‌دهی به جامعه مستلزم تقسیم وظایف است. زن و مرد نیز با ازدواج، عهده‌دار مسئولیت‌هایی می‌شوند. برای مثال زن درقالب نقش مادر، وظیفه پرورش کودک و انسان‌سازی را برعهده دارد. بنابراین، مسئولیت‌های معیشتی از دوش او برداشته و به مرد محول شده است. برای همین مسئولیت نیز برای مرد در مواردی مانند ارث، سهم بیشتری قرار داده شده است. امور دیگر نیز به‌همین تناسب بین مرد و زن تقسیم شده است (ضاهر، ۱۳۹۶، ۳۳۳/۳).

هفتم) نگاه ارزشی به زن و هویت بخشیدن به او: زن برای برعهده گرفتن رسالت خود نیاز به پرورش و آمادگی دارد. نباید برخورد تبعیض‌آمیز، ابزاری یا ظالمانه با زن داشت و او را تحقیر و تضعیف کرد. این کار با القای حس ناتوانی و انکار گوهر وجودی زن، روحیه او را برای انجام رسالتی که بردوش دارد از او می‌گیرد. اسلام و سیره پیامبرﷺ گواه بر بزرگداشت زن، تقویت روحیه و پرورش او برای ادای رسالت خویش است. بنابراین، زن باید از عامل سستی اراده و ضعف به عامل تقویت اراده و ایستادگی در جامعه تبدیل شود. (ضاهر، ۱۳۹۶، ص۱۴۰) نگاه به موضوع ناموس و غیرت نیز باید تغییر کند و بعد اجتماعی به خود بگیرد: «این واقعیت ما را دربرابر ضرورت اصلاح رفتارها و کنار گذاشتن غیرت نابه‌جا و غیرواقعی [...] قرار می‌دهد. ما باید دختران خود را به‌گونه‌ای تربیت کنیم که رسالت به‌دوش باشند، اهدافی بلند را دنبال کنند و همه نیروی خود را در راه خدمت به اهداف والای قومی و ملی به‌کار گیرند» (ضاهر، ۱۳۹۶، ۲۳۵/۳).

جدول ۳. مسئله نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان

علت	تفاوت در استعدادها و توانایی‌ها در عین کامل بودن و برابری در مقام انسان
	سلطه‌گری و بهره‌کشی از زن
	از بین رفتن شرایط حضور و فعالیت اجتماعی زن
پیامد	به استضعاف و تباهی کشاندن زنان
	عقب‌ماندگی جامعه
راهکار	فراهم کردن شرایط حضور و فعالیت اجتماعی زن
	آزادی مثبت برای زن
	حضور عزتمندانه زن در عرصه‌های مختلف
	حفظ عفت
	رعایت اعتدال در دفاع از حقوق زن
	تقسیم وظایف و تناسب بین حقوق و تکالیف
	نگاه ارزشی به زن و هویت بخشیدن به او

نتیجه‌گیری

هدف از انجام پژوهش حاضر، بررسی مسائل اجتماعی معاصر زن و خانواده مسلمان در اندیشه امام موسی صدر بود تا از میان رویکردهای متفاوت با چشم‌اندازی اسلامی به این مسائل نگاه شود. براین‌اساس، سه‌مسئله اصلی یعنی، ازدواج خارج از چارچوب، چندهمسری، نابرابری جنسیتی و سلب جایگاه اجتماعی زنان بررسی شد. متأثر از تغییرات فزاینده جهان امروز، نهاد خانوده نیز شاهد اشکالی نو یا صورت‌هایی بدیل به‌ویژه درمیان جوانان شده است. امام موسی صدر علت را تغییر و تحولات سریع زندگی فردی و اجتماعی و ناکارآمدی اشکال سنتی ازدواج درتناسب با شرایط امروز جامعه می‌داند که به‌دلیل جمود در احکام و نگاه غیراجتماعی به ازدواج، جوانان را به‌سوی ازدواج‌های خارج از چارچوب سوق داده است. درحالی‌که دین رویکردی ساده و اجتماعی به ازدواج دارد. به‌کارگیری پویایی‌های موجود در فقه، امکان‌هایی در اختیار قرار می‌دهد که با آن می‌توان به‌شکلی از ازدواج دست یافت که باوجود رعایت شروط و موازین شرعی با شرایط اجتماعی امروز نیز تناسب داشته باشد و از آثار سوء ازدواج خارج از چارچوب جلوگیری کند. بدین‌منظور نهاد دین باید نقشی فعالانه و پویاتر برعهده گیرد و با گذار از نص‌گرایی صرف به فهم اجتماعی از دین، راه را برای به‌روزآوری احکام و اشکال ازدواج متناسب با شرایط بگشاید.

چندهمسری هرچند امروزه در جهان پدیده گسترده‌ای نیست، همچنان در بسیاری از کشورهای مسلمان رواج دارد، اما مسئله‌بودگی آن بیش از وجه عینی به جنبه ذهنی بحث‌برانگیز آن برمی‌گردد. از دیدگاه امام موسی صدر، حکم چندهمسری در اسلام نه حکمی مطلق، بلکه ناظر به برخی شرایط خاص اجتماعی است که تشخیص آن نیز برعهده حاکم شرع است. ازهمین‌رو، برای جلوگیری از سوءاستفاده‌ها باید آن را مانند دیگر احکام اجتماعی، ناظر به شرایط زمانی و مکانی مختلف بازخوانی کرد. در مورد نابرابری میان زن و مرد و جایگاه اجتماعی زنان از گذشته دیدگاه‌های متفاوتی مطرح شده است. از نگاه صدر، اگرچه ناظر به تفاوت در استعدادها و توانایی‌ها، تفاوت‌هایی در نقش و وظایف محول شده به زن و مرد وجود دارد، اما هردو در مقام انسان کامل و با یکدیگر برابر هستند. از طرفی امروزه نیز زن به‌سبب ضعیف‌تر بودن همچنان مورد سلطه و بهره‌کشی است. این موضوع همواره مانع رشد و شکوفایی زن و نقش‌آفرینی او در عرصه‌های اجتماعی بوده است. سلب جایگاه حقیقی زن و سوءاستفاده‌های امروزی از او علاوه‌بر استضعاف و تباهی او، جامعه را نیز از ظرفیت زنان محروم و ازاین‌رو دچار عقب‌ماندگی کرده است. ادیان الهی از جمله اسلام همواره درپی بازگرداندن زن به جایگاه حقیقی خود بوده‌اند اگرچه با انحراف تدریجی جامعه مسلمانان، جایگاه زن نیز در آن دچار تحریف شد. بنابراین، مهمترین کار برای این حل این مسئله آماده‌سازی شرایط حضور و فعالیت اجتماعی زن براساس اسلام با گذر از دو نگرش استثمار زن با خانه‌نشینی و کالاانگاری او با بازاری‌سازی است. لازمه این امر، فراهم کردن آزادی مثبت و امکان مشارکت و حضور فعال زنان در عرصه‌های گوناگون اجتماعی، سیاسی، اقتصادی با حفظ عزت، عفت و کرامت آنهاست. در یک‌جامعه ناگزیر باید وظایف خانوادگی و اجتماعی به‌حسب شرایط و توانایی‌ها و تناسب حقوق و تکالیف میان زن و مرد تقسیم شود. بنابراین، باید با پرهیز از نگرش‌های افراطی فمینیستی جانب اعتدال را در این موارد نگه داشت.

صدر در جایگاه فقیهی باتجربه زعامت اجتماعی معتقد است در مواجه با مسائل نوپدید حوزه زن و خانواده باید با دیدن و به‌رسمیت شناختن تغییرات اجتماعی با نگاهی دینی به اشتراکات فطری و تفاوت‌های جنسیتی نیز توجه داشت. نگرش اجتماعی و توجه به تاریخ‌مندی و مقاصد احکام می‌تواند با فرارفتن از نص‌گرایی در بستر پویایی فقه امکان‌هایی نو برای بسط دامنه احکام و تناسب آن با شرایط اجتماعی فراهم و از سوق دادن نسل جدید به خروج از چارچوب‌های دینی جلوگیری کند. محرومیت زنان از مشارکت اجتماعی فعال موجب محرومیت جامعه از این ظرفیت شده است که می‌طلبد

نهاد دین و سایر بازیگران با رفع موانع عینی و ذهنی این مسئله برمبنای راهکارهای اشاره شده، بستر را برای آن فراهم کنند. در پژوهش حاضر، موضوع فراتر از یک مناقشه نظری صرف بررسی و نشان داده شد که چگونه متفکران مسلمان تلاش کردند در مواجه با مسائل اجتماعی این حوزه در عمل از ظرفیت دیدگاه اسلامی برای احقاق حقوق و پاسخ‌گویی به مسائل حوزه زنان و خانواده استفاده کنند، البته در اینجا فقط اندیشه یک متفکر مطرح نبود، بلکه اندیشه و تجربه کسی مطمح نظر بود که در عرصه عمل نیز در موضع زعامت اجتماعی با این مسائل درگیر بود. هرچند بررسی اقدامات عملی ایشان و امتداد آن تا به‌امروز مجال مفصل دیگری می‌طلبد.

پیشنهادات پژوهشی

پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده اقدامات عملی امام موسی صدر و امتداد آن تا به امروز، بررسی شود.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

عدم سوءرفتار علمی

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به‌صورت مساوی در طراحی پژوهش، نگارش مقاله و ویرایش نسخه‌های نهایی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله، از همکاری اساتید محترم و معاونت آموزش دانشگاه تهران که در به ثمر رسیدن پایان‌نامه کارشناسی ارشد آقای محمدصادق کربلایی‌زاده استبرق مؤثر بودند و با نویسندگان همکاری کردند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

منابع

احمدپور، علی.، و فتحی، امین (۱۴۰۳). جایگاه انسان‌شناختی واقع‌گرایانه زن در اسلام و تمدن غرب از دیدگاه امام موسی صدر. *نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۱۲(۴۴)، ۶۶- ۹۶.

اکبرزاده، فاطمه.، و هاشمیان‌فر، سیدعلی (۱۳۹۸). از اخلاق متعارف تا اخلاق فراعرفی؛ گونه‌شناسی تجربه تعهد در ازدواج سفید. *نشریه جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۶(۱۴)، ۱۷۷- ۲۰۶.

آقاجانی، نصراله (۱۳۸۸). چالش فمینیسم با عدالت جنسیتی. *نشریه مطالعات راهبردی زنان*، ۱۲(۴۶)، ۷-۴۸.

پارسانیا، حمید (۱۳۹۲). نظریه و فرهنگ: روش‌شناسی بنیادین تکوین نظریه‌های علمی. *نشریه راهبرد فرهنگ*، ۶(۲۳)، ۷- ۲۸.

توحیدی، احمدرضا.، و محمدی، زهرا (۱۴۰۰). نقد و بررسی پدیده چندهمسری از نگاه محمد شحرور باتکیه بر تاریخ‌مندی آیات. *نشریه*

مطالعات اندیشه معاصر مسلمین، ۷(۱۳)، ۳۲۷- ۳۵۴.
جاوید، محمدجواد (۱۳۸۹). از فرهنگ چندهمسری تا حقوق چندهمسری. *نشریه زن در فرهنگ و هنر*، ۲(۱)، ۵۵- ۷۵.
حسنی، سیده معصومه (۱۳۸۳). تفاوت جنسیتی از دیدگاه اسلام و فمینیسم. *نشریه مطالعات راهبردی زنان*، ۶(۲۳)، ۱۸۹- ۲۱۹.
رابینگتن، ارل.، و واینبرگ، مارتین (۱۳۸۲). *رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسائل اجتماعی*. مترجم: صدیق سروستانی، رحمت‌اله. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
رفیعی، محمدتقی (۱۳۸۶). بررسی جامعه‌شناختی- حقوقی تک‌همسری در ایران. *نشریه مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*، ۵(۳)، ۷- ۳۷.
زائری، قاسم (۱۳۹۱). بررسی مقایسه‌ای- تاریخی جایگاه خانواده در فکر فمینیستی و دیدگاه اسلام با تأکید بر مسئله قواعد. *نشریه زن در توسعه و سیاست*، ۱۰(۴)، ۵- ۳۶.
شریعتی، الهام.، و کلانتر معتمدی، هاجرسادات (۱۳۹۶). جایگاه زن در اندیشه امام خمینی رحمه‌الله و آثار اجتماعی آن. *نشریه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۷(۲)، ۱۳۱- ۱۵۳.
شکوری‌راد، صدیقه (۱۳۹۷). اندیشه شریعتی درباره زن و حقوق او در اسلام. *نشریه مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱۴(۵۱)، ۷۵- ۱۰۰.
شیخ‌زاده، محمد.، و بنی‌اسد، رضا (۱۳۹۹). *تحلیل مضمون، مفاهیم، رویکردها و کاربردها*. تهران: نشر لوگوس.
ضاهر، یعقوب (۱۳۹۶). *گام‌به‌گام با امام*. مترجم: گروه مترجمان مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر. تهران: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
عبدسرمدی، نرگس (۱۳۹۸). *دلالت‌های رسانه‌ای اندیشه مقام معظم رهبری در حوزه تحکیم خانواده*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده فرهنگ، علوم اجتماعی و رفتاری. دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام.
فرهمند، مریم (۱۳۸۶). *فمینیسم و خانواده*. تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده.
فقیهی مقدس، نفیسه.، و مؤمنی‌راد، فهیمه (۱۳۹۷). تحلیل کیفی مبانی تحکیم خانواده از دیدگاه مفسره شیعی؛ بانو امین. *نشریه مطالعات اسلامی زنان و خانواده*، ۵(۹)، ۵۴- ۷۱.
مشونیس، جان (۱۳۹۵). *مسائل اجتماعی*. مترجم: نایبی، هوشنگ. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: صدرا.
معینی‌فر، محدثه.، و معینی‌فر، مریم (۱۳۹۹). عوامل تضعیف‌کننده خانواده از دیدگاه مقام معظم رهبری. *نشریه پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۸(۴)، ۹- ۳۷.
هیئت‌رئیسه جنبش أمل (۱۳۹۳). *سیره و سرگذشت امام موسی صدر*. مترجم: سرحدی، مهدی. تهران: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.

References

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
Gharbieh, H. M. (1996). *Political awareness of the Shi'ites in Lebanon، the role of Sayyid Abd al- Husain Sharaf al- Din and Sayyid Musa al- Sadr,* Doctoral dissertation. Centre for Middle Eastern and Islamic Studies. Durham University.
Giddens, A. (2004). *Sociology*. Cambridge: Polity Press
Naim, I. A. (1998). *Imam Musa al- Sadr، An analysis of his life, accomplishments and literary output.* Doctoral dissertation. Department of Near Eastern Studies. University of Arizona.